

Bicikliző majom

KÖBÁNYAI JÁNOS INTERJÚREGÉNYE

'68

'68 májusa számomra már az év januárjában kezdődött. Royaumont-ban, egy fűtetlen, jéghideg franciaországi kastélyban. Az amerikai delegáció tagjai azt mondták, hogy otthagyják a konferenciát, ha nem kapcsolják be éjszakára is a központi fűtést. Lucien Goldmann – akivel nem másutt, mint Korcsulán barátkoztam össze – hívott ide, hogy tartsak előadást Lukács esztétikájáról.

Párizst már '62-ben megláthattam volna Hermann Pistával, de én akkor inkább Ferit választottam. Most, '68 elején – Korcsulán keresztül – végre ideérkeztem.

Mint Velence, amikor először láttam, Párizs olyan lenyűgöző hatást tett rám. Balzac regényeiből már jól ismertem, tudtam, hogy melyik grófnő melyik utcában, palotában lakott. A regényeken keresztül a Boulevard Saint-Germain minden házában jó néhányszor megfordultam.

A konferencia előtt három napot töltöttem Párizsban, s visszafelé is maradt egy napom a nézelődésre. Havas eső szemerkélt, a város csupa lucsokban ázott, a ruhám átnedvesedett a kabát alatt, de egész nap önfeledten jártam az utcákat. Behabzsoltam a Louvre, a Jeu de Paume látnivalóit, annyi bulvárt kutyaoltam végig, amennyit csak tudtam. Mámorító volt ez az ismerkedés Párizs mítoszával, akár a megannyi találkozás Royaumont-ban. Az ott megismert jelentős gondolkodók maguk is két lábon járó mítoszként éltek bennem. Megismerkedtem Löwenthallal, a Frankfurteri Iskolához tartozó filozófussal, irodalmárral és esztétával, aki Amerikából érkezett. Ő kezdte az előadás-sorozatot. Adorno volt az előadók legjelentősebbike. Vele és Löwenthallal jókat konyakoztunk Adorno szobájában. Adornót akkor láttam először és utoljára, hiszen másfél év múlva meghalt. Löwenthal „bácsi” még sokszor összefutottunk. Az ő tiszteletére kiadott folyóiratszámába írtuk Ferivel *A komédia és racionalitás* című tanulmányunkat, mert Löwenthalnak Moliére volt az egyik kedvence. Mindenféleképp beszélgettünk, többek között Adorno zenéről szóló tanulmányairól. A *Missa Solemnis*ről írt művét nagyon szerettem, dicsértem is neki, de nagyon megkritizáltam a Bartókra tett megjegyzéseit, mert igazságtalannak éreztem. Bartókot epigonnak és eklektikusnak jellemezte, de azt felelte: most már belátja, hogy ítélete igazságtalan volt. Megkért, hogy közvetítsek közte és Lukács között, mert undok dolgokat írtak egymásról, rágalmazták egymást, de ő most szeretné a kapcsolatot újra fölvenni. Járjak közben, hogy Lukács válaszoljon a levelére, amennyiben ír neki. Ez meg is történt. A konferencián a legérdekesebb előadást nem Löwenthal tartotta, hanem Adorno és Lucien Goldmann – mindketten esztétikáról. Én Lukácsról adtam elő, tehát nem a saját gondolataimat. Egyszer csak fölállt valaki, és belekiabált Goldmann előadásába: „Le vele! Le mindezzel! A három filozófus, aki itt szerepelt: Goldmann, Adorno és Lukács csak imitálják, hogy harcolnak egymás ellen. Ők valójában egy szent család tagjai. Mindegyikük a magas kultúrában hisz. A magas kultúra szar! Le a magas kultúrával! Nincs különbség magas és tömegkultúra között! Hagyjuk abba ezt az elitizmust! Le az elitet! Éljen Arrabal!” És a fiatal hallgatóság kórusban kezdte skandálni: „Ar-ra-bal, Ar-ra-bal!” Jó félórát-órát nem hagytak senkit szóhoz jutni. Megéreztem, hogy Párizsban most mozog a föld. Valami történik.

Arrabal, egy szuper modernista – ma posztmodernnek mondanánk – drámaíró volt, a '68-asok kultikus figurája, akkor hallottam róla először. „Le a régi európai kultúrával és elitjével: fúj, fúj, le vele!” Itt lázadás készült. Nem értettem pontosan, hogy miről van szó, mi a tét. Májusban, amikor az újságok hozták a híreket a barikádokról, megértettem Arrabalt visszamenőleg is: én januárban már megmártóztam '68 májusában.

Nálunk, itthon a gazdasági reform szelei fújdogáltak, Lukácsot „visszazárták” a pártba, mi ismét bekerültünk a magyar kultúrába, megjelentek az írásaink, utazhattunk, és kitört a Prágai Tavasz. A

Prágából érkező hírek diadalérzéssel töltötték el. Most már kint vagyunk a világban! Most már tárgyalnak velünk! Komolyan vesznek bennünket! Itt a Prágai Tavasz! Itt történik valami! Szabaddá válik a sajtó! Azt írhatunk, amit akarunk! Csehszlovákiából jönnek az értelmiségiek hozzánk, és mi is átjárunk, kezdenek épülni a kapcsolatok. Meghívtak Brünnebe, hogy szeptemberben tartsak egy előadás-sorozatot. Boldogan elvállaltam. Meghívóim Karel Kosíknak, a *Konkrét dialektika* szerzőjének köréhez tartoztak. Kosík könyve Sartre filozófiájának hatása alatt állt, s a maga idejében a „titkos tudáshoz” tartozott, a szocialista régióban szenzációnak számított. Franciaországban is sikere volt, elsősorban a marxizmusból félig-meddig már kiábrándult értelmiség körében. Magam is nagy érdeklődéssel és szenvedéllyel olvastam. Hiszen benne az egzisztencialista filozófia problémái összefonódtak a hagyományos marxizmus kérdésfeltevéseivel – úgy, hogy az előbbi dominált bennük. Ő volt az a jelentős gondolkodó, aki Kolakowskival együtt feltűnt a kelet-európai politikai és teoretikus élet horizontján. Kosík igen aktívan vett részt a '68-as eseményekben. Egyik aláírója a 2000 szónak. A szovjet beavatkozás után állandó rendőri felügyelet alá került. Prágában maradt, de teljes elszigeteltségben. Legendák terjedtek róla, hogy hatalmas munkán dolgozik, és a titkosrendőrség elkobozta a kéziratot. Valóság vagy legenda? – ezt talán már soha nem tudjuk meg. Barátom, Johan Arnason, akivel Ausztráliában ismerkedtem meg, nála tanult. Az izlandi-ausztrál filozófusnak módjában állt időnként Prágába utaznia, s többször is meglátogatnia belső száműzetésében élő mesterét. Arról számolt be, hogy igen depressziós, de valamilyen rejtélyes művön dolgozik. Mindenki várta, de a rendszerváltozás után sem került elő. A bársonyos forradalom után kinevezték egyetemi tanárnak, de még előadásokat sem tartott, hanem visszavonult. A *Konkrét dialektika* ígérete nem vált valóra.

Szivárogni kezdtek más hírek is: az oroszok rossz szemmel nézik, ami Csehszlovákiában történik. De: tavasz, tavasz van! Végre egyszer „szinkronizálódunk”. Most itt is tavasz, ott is tavasz, a lengyeleknél ugyan nem mentek jól a dolgok, de legalább a két tavasz együtt lélegzik: egy reform és egy tavasz. Megyünk előre, menetelünk a reformba, előbb-utóbb minden jóra fordul. Brezsnjevnek persze ez nem tetszik. Gyuri bácsinak jártak a német lapok, a rádiót is hallgattuk, a hírek kezdtek fenyegetőre fordulni.

A párizsi májust úgy fogtam föl, mint saját confirmálásomat. Igazam volt. A mindennapi élet forradalmával együtt ezt a párizsi májust a saját szemüvegemen keresztül néztem. Minden úgy történik, ahogy előre láttam. Ez bizony az életforma forradalmának beteljesülése. A párizsi tüntetők nem akarnak hatalmat, nem sietnek pártot alapítani, nem foglalatoskodnak kormányalakítással, hanem tekintély nélkül, szabadon, a saját elképzeléseiknek megfelelően akarnak élni.

Messianisztikus gondolataink termékeny talajra hullottak. Az utópia most megvalósult. Az emberek itt, ezen a földön akarnak más életformát. A mindennapi élet testet öltött a francia májusban. Itt és most valami izgalmasan új kezdődik. Nem az, ami a Szovjetunióban. Ez egészen más. A kommunista pártot kinevetik. A munkások a diákokkal szolidárisak, és nem a kommunista párttal. Kit érdekel a kormány? Az embereket az érdekli, hogy a civil intézményekben saját maguk alakíthassák a sorsukat. Ez a lényeg. Nem a politikai hatalom a lényeges, hanem a cselekvés, amelynek során az egyetemeken, a gyárakban saját maguk veszik a kezükbe életük irányítását. Tökéletesen más a modelljük, mint a bolsevikoké: itt bizony az én álmaimat valósítják meg.

Maga a megvalósítás mikéntje nem érdekelt. Nem az a fontos, milyen új intézményt hoznak létre. A mozgás, a mozgalom a lényeg, s nem az, hogy sietve elidegenedjünk az új intézmények alkotásában. Nem a végső megoldás receptjére vágyunk! Ne legyen végső megoldás! Minden mobil legyen! Teljesen félreismertem a dolgot, nem is gondoltam, hogy az emberek nyugodtan, fix körülmények között szeretnének élni, és nem akarnak állandóan az utcán rajzani. Számomra ez a permanens, boldog „vándorünnep” a mi '56-unkat idézte. Manapság „republikánus térnek” nevezzük az effajta lendüléseket. Ahogy '56-ban Budapesten, úgy '68-ban Párizsban is kialakult egy republikánus tér, amelyben megújult és kitágult a világ. Az emberek kint áramlanak az utcán, és maguk döntenek a sorsukról. Szabadság uralkodik, de nem szabadosság. A felszabadulást nem arra használjuk föl, hogy egymást megöljük, hanem arra, hogy önmagunk kiteljesedése előtt nyissunk teret. Színes, ideális illúziók függönyén keresztül láttam az eseményeket, holott a francia május sem volt olyan erőszakmentes, ahogyan ezt távolról képzeltem.

Mindig akadnak romantikus emberek, akik téglát hoznak a barikádról. Itt, Pesten is mutogatták a macskakövet, és mesélték, milyen gyönyörűen zajlik Párizsban a szabadság nagy karneválja. A prágai és párizsi tavasz szelei egyként bátorítón melegítettek. Nem lehet a kettőt elválasztani. Két lelkem volt. Az egyik egy újbaloldali, azaz nyugat-európai, a másik egy anti-szovjetuniós, azaz kelet-európai. Ez a tavasz mind a két lelkeket kielégítette. A csehszlovák események a szovjetellenes lelkeket táplálták azzal a reménnyel, hogy ott majd létrejöhet az igazi reformszocializmus, az újbaloldali lelkem meg abban gyönyörködött, hogy az emberek kezükbe vehetik a saját ügyeiket. A két színhelyen szinte azonos elemeket érzékelhettünk: a prágai sajtószabadság is hasonlított a republikánus térre; az emberek szabadon kezdtek gondolkodni, s itt sem rohantak megkaparintani az intézményeket. Reménytelenül várakoztunk. Lázasan írtunk és gondolkoztunk. Ekkortájt zajlott a Dalos–Haraszi-per, amelyet a mítoszképzés tévesen '68 magyar hatásának tud. Lukács már újra párttag volt, amikor kirobbant Dalosék úgynevezett „maoista összeesküvése”. Ez is baloldali, az is baloldali, de a kettő véletlenül sem ugyanaz. A magyar maoisták szektáns, antikádárista baloldali ellenzéket szerveztek: nem szabadságot akartak, hanem keményebb diktatúrát. Elküldtek egy köriratot néhány magyar értelmiséginek, többek között nekünk is, amelyben leírták, hogy lecsukták vezetőiket, és hamarosan bíróság elé állítják őket. Elrohantunk Lukácshoz. „Lukács elvtárs, azonnal írjon egy levelet Kádárnak, és tiltakozzon a letartóztatások, a per ellen.” „Mi vagyok én, hogy minden kis csoportért tiltakozzak?” Feri – nagyon taktikusan és szívre ható morális szigorúsággal – nem hagyta ennyiben: „Kérem, azért van ön itt, hogy minden kis csoportért tiltakozzon.” „Jó, rendben van, de én lusta vagyok ezt megírni.” Feri: „Akkor megírom én, csak írja alá.” Feri megírta a levelet Kádárnak Haraszi, Dalos és társaik ügyében, amit Gyuri bácsi aláírt. Később ezt a rendőrségen állandóan Feri orra alá dörgölték, mert mindenki tudta, hogy Lukács levelét ő írta. A maoizmust, amit Harasziék akkor műveltek, valóságos borzalomnak tartottam. Manifeszt sztálinista álláspontot képviseltek. Velük szemben Kádár egyenesen liberális mintaképnek tűnt. Sérelmezték, hogy a Kádár-rezsim engedett a kommunizmus ideológiai szigorából, gesztusokat tett az ellenségnek, és túl liberális. Megörültem tőlük! Nem ismertem őket személyesen, csak az egyetemen terjesztett broszúráikat. Ezekben Kádárt mint jobboldali elhajlót támadták, és Rákosiékat védték. Teljes szívemből utáltam őket, de igazat adtam Ferinek: meg kell őket védeni, mert a rendőrség ellen mindenkit védeni kell. A 2-es villamoson utaztunk Lukácshoz Ferivel, amikor elhatároztuk, hogy melléjük állunk, de az utálatomat fenntartom velük szemben. Feri azt felelte, hogy „Vigyázz!”, és József Attilát idézte: „Ma még egymást összetévesztjük, holnap egy leszünk, észre se vesszük.”

'68-ban boldogok voltunk és optimisták, úgy éreztük, most mégis lehet valamit csinálni. Megint visszatértünk a reform illúziójához. '56-ban már tudtam, hogy a rendszert nem lehet megreformálni, de '68-ban mégis azt hittem, hogy: talán most. Így változnak az ember gondolatai és hitei a körülmények hatására. A '68-as Korcsula után ilyen hibába nem estem többé. Vagy összeomlik, vagy marad minden a régiben. '68 után kivonultam. Elvesztettem az érdeklődésemet minden iránt, ami Magyarországon történt. Ezt őszintén meg kell mondanom. Ha visszaidézem a korszakot, ez az attitűd retrospektíve téves volt. Akkor úgy láttam: „Itt úgysem lehet már többé semmit sem csinálni. Itt nem lesz soha változás, a rendszer reformálhatatlan, ezért elszigetelem magamat mindazoktól, akik még mindig annak az illúzióknak az alapján cselekednek, mintha a reform még mindig lehetséges volna.” '68 hosszúra nyúlt tavasza után végleg lezárult bennem az igény, hogy csápjaimat a külvilág felé nyújtogassam. Néhány barátommal befelé fordultunk. A Budapesti Iskola tagjai ebben az ájult csöndben, a tehetetlenség nyugalmában írták legfontosabb munkáikat.

A barikádokat eltakarították Párizs utcáiról, de azért mi nem hittük, hogy mindennek vége. Azt mondták, hogy leverték, de jól tudtam, hogy amit ott történt, nem merülhet feledésbe. Mert az a csodálatos hónap megtette a maga máig tartó hatását a „mindennapi életben”. Azóta egész másképp viselkednek, öltözködnek, beszélnek az emberek. A '68-at követő háromévi munkásságom az újbaloldal eszméiből és retorikájából fakad. Mind a *Marx szükségletelmélete*, mind a *Vallomás a filozófiához* című könyvem. Ma már viszont legalábbis kétértelmű a viszonyom az újbaloldalhoz: ahhoz a világhoz, amelyet akkor teljes szívemből igeneltem.

'68 májusában, a francia események után nyugati útlevelet kaptunk. Vajda Misu, felesége, Judit, Feri és én négyesben nekivágtunk Olaszországnak. Ez volt a második olasz utazásom, a többieknek az első.

Meglátogattuk a régi helyeket Rómában és Firenzében. Már járt a háromévente igényelhető hetven dollár. Misu alaposan felkészült a túravezetésre. Áttanulmányozta a térképeket, útikönyveket, s amint megérkeztünk egy városba, pontosan tudta, melyik autóbuszra kell fölkapaszkodni, s hányadik megállónál kell leszállni. Hol található ez és ez a templom, s annak melyik mellékoltárát, freskóját kell megnézni. Reggeltől sötétedésig talpaltunk, este beültünk egyikünk szobájába, elővettünk egy füzetet, s följegyeztük mindazt, amit láttunk. Órákon át elemeztük az aznapi látvány „zsákmányát”. Velencét hagytuk utoljára. Éppen be akartunk fizetni a Murano szigetére tartó hajóra, amikor megjelentek a plakátok Velence utcáin. Arra szólították föl a polgárokat, hogy tiltakozzanak, mert a szovjet csapatokat összevonták Csehszlovákia határán. Vége szakadt a nyaralásnak. Elment a kedvünk egész Olaszországtól. Visszamentünk a szállodába. Este úgyis hazautaztunk volna. Otthon kiderült, hogy elmaradt a szovjet invázió, mert párt- és kormánytalálkozókkal oldották meg a helyzetet.

Az események fölgyorsultak – Gyuri bácsival elmentünk a Mátrába a szokásos kétheti nyaralásunkra. Egész nap sétáltunk ugyanazon az erdei úton le és föl, miközben a „beavatkozás vagy nem beavatkozás” kérdését latolgattuk. „Ha beavatkozás lesz, kimegyek az utcára, és kiabálni fogok. De nem lesz beavatkozás” – mondogatta Gyuri bácsi.

Augusztus 14-én indultunk Korcsulára. Én ott már állandó vendégnek számítottam, újonnan jött: Sós Vili, Márkus Gyuri, Márkus Marisa, valamint Tordai Zádor és Tőkei Ferenc.

Tőkei Feri Bródi Feri barátja volt, az ő révén ismertem. Mind a ketten azon gondolkodtak, hogy Marx megkülönböztet-e egy ázsiai termelési módot vagy nem. Bródi Feri szerkesztette Marx műveit a Kossuth Kiadónál. Tőkei bebizonyította, hogy létezik külön ázsiai termelési mód. Tőkei élt Kínában, ismerte a nyelvet, és emellett marxológusnak is számított. A Hermann-időkben párszor találkoztunk, mert az egyik kisgyermeke egyidős a lányommal. Fogalmam sem volt, hogy miért hívták meg. Talán ismert néhány jugoszláv filozófust. Tordai Zádor Erdélyből jött Magyarországra, odaát kezdte a pályáját, már eléggé jó neve volt Erdélyben, amikor átköltözött a családjához, és a Filozófiai Intézetbe került. Gyakran találkoztunk, leginkább hangversenyeken. A magyar értelmiségi a Zeneakadémiára járt, hogy a szünetekben a hozzá hasonlókhoz találkozzék. Zádor igen szerette a hölgyek kosztümjén a cipzárt a hátukon fölhúzni. Ez volt a legjellemzőbb, ami megmaradt bennem róla. A magyar filozófusok közül neki volt egyedül frankofon kultúrája, és alighanem a francia kapcsolatai révén kapott meghívást.

Tombolt a nyár. De nem egy közönséges nyár. A '68-as nyár. A Franciaországgal, Párizssal teli nyár. Korcsulán megjelentek a diákok, akik Párizst folytatták a belgrádi egyetemen. Oda is elhatolt az a május. A fiatalok jelszavakat írtak a flaszterre: „Le a tanárokkal, le a tradicionális tanítási módszerrel!” Kezdetét vette a jugoszláv diákforradalom, s a jugoszláv újbaloldal támadásba lendült. Mihajlo Marković, a mai Szerbia legrohadtabb nacionalista alakja állt a diákok élére, és hirtelen előtérbe került mint a belgrádi egyetem forradalmi diákságának tanár vezére. Ez a hangulat uralta az első hetet.

Leszek Kolakowski már nem jött el. De Ernst Mandel, Lucien Goldmann, Jürgen Habermas és Iring Fetcher megjelent. Ernst Bloch is velünk volt, hiszen ő csókolta engem meg a nyilatkozatunk felolvasása után. A beszélgetés Párizsról folyt. Az előadásomat a mindennapi élet forradalmáról, amit erre a konferenciára hoztam, már nem tarthattam meg. Mire sorra kerültem volna, elhagytam a szigetet.

A kéthetes kurzus első hete vidáman telt. Istenieket fürödtünk, ittuk a jugoszláv koktélokot a szálloda erkélyén. Élveztük a tengerpartot, a dumát, a forradalmat, a nyarat. Az előadásom megtartásának reggelén izgatott tömeg vette körül a konferenciatermet. Korán érkeztem, hogy még egyszer átolvassam a szöveget. Diákok és tanárok rohángáltak ide-oda. Mi történt? Miért rohángálnak, mint pók a falon? „Az oroszok megszállták Csehszlovákiát” – mondták. Márkusék is megjöttek. Most mit csináljunk? Mindenki izgatottan kiabál, rohángál. Mit lehet itt tenni? Tiltakozni kellene! Közben a nyugati küldöttek összesereglettek, és azt mondták, hogy gyűljünk össze, most nem folytatjuk a konferenciát, nem folytatunk semmit. Lezárjuk az előadásokat, talán később újakezdjük. Most az a legfontosabb, hogy megszervezzünk a tiltakozó akciót. Fogalmazzunk egy szöveget, és kérünk mindenkit, hogy írja alá. A dobogó elnéptelenedett, mert félrevonultak, hogy dolgozzanak a szövegen. Egy férfi jelent meg a dobogón, reszketve, sírógörccsel. „Én cseh vagyok, az életemnek vége, nekem most öngyilkosságot kell elkövetnem, mert vége van mindennek” – mondta könnyeivel küszködve.

(1992-ben meghívtak a Szlovák Tudományos Akadémiára, Pozsonyba. Bevezettek az igazgatói irodába. Bemutatkoztam. Az igazgató: „Hát nem ismer meg?” „Ne haragudjon, nem ismerem meg.” „Én sírtam Korcsulán.”) Az izgatottság tetőpontjára hágott. Forradalmi helyzetnek éreztük. A nyilatkozat összeállításában Gajo Petrović vett részt a jugoszlávok részéről, és Lucien Goldmann s rajta kívül még egy pár francia trockista. „Kérem, írják alá!” – fejezte be a beszédét a szónok. Nyugatról mindenki aláírta. Keletről Csehszlovákiából, Romániából – köztük Tertulian, aki később szerepet játszott a francia filozófiában – és még néhányan vettek részt a konferencián. Lengyelországból Leszek nem jött el, de voltak ott azért lengyelek is. Egész Kelet-Európából csak Márkus Gyuri, Márkus Marisa, én, Tordai Zádor és Sós Vilmos írtuk alá a közös nyilatkozatot.

Alá kell írunk! – mondtuk –, mert ez morális gesztus. Nem politikai, mert politikailag semmi következménye sem lesz, politikailag nem számít.

Jöttek a hírek, a jugoszláv rádió ontotta az újabb és újabb részleteket. Ezek és ezek vettek részt az intervencióban. De Románia visszautasította a beavatkozást. Ez nagyon fontos volt számunkra: tehát nemet is lehetett mondani.

Először azt hittük, hogy Zádor nem csatlakozik. Márkus Gyuri, Marisa, Sós Vili és én jóban voltunk, ezért természetesen közösen döntöttünk és cselekedtünk. Elhatároztuk, hogy nem lehet aláírni anélkül, hogy Zádort meg ne kérdeznénk. Tőkei eltűnt, s többé nem volt megtalálható. Nyoma veszett. Nem akarta aláírni, de azt sem akarta kimondani, hogy nem írja alá. Zádort megtaláltuk. Magunkat nagy hősnék tekintettük, azt hittük, hogy az aláírás roppant bátorságot követel. Ki tudja, mi lesz a következménye? Esetleg letartóztatnak, elítélnék... Zádor, aki erdélyi kálvinista családból származott, azt mondta pléhpozával: „Rendicsek, aláírom. Van egy tollatok?” Semmi hősiesség, semmi gesztus, semmi fenékkerítés. Mi, pesti zsidók és lengyel katolikusok azt hittük, nagyon hősiességek vagyunk. Márkus Marisa volt közöttünk a lengyel katolikus, nála a gesztusok beletartoztak a hősiesség kultúrájába. De az erdélyi protestánsnál nem. Az megvonja a vállát, és azt teszi, amit helyesnek tart.

„Nem elég, hogy ezt aláírjuk. Amit most aláírunk, az a szovjet intervenció elleni tiltakozás. De a saját országunk is részt vett a megszállásban. Nekünk, magyaroknak Magyarország intervenciója ellen kell tiltakoznunk, különben a gesztusunk nem ér semmit. Magyarország avatkozott be. Legyünk észnél, nekünk ez ellen kell fellépni.” Ekkor fordult hozzánk a francia sajtóiroda, a France-Press ottani képviselője, és megkérdezte, hajlandóak vagyunk-e nyilatkozatot adni a francia sajtóirodának arról, hogy mi a véleményünk a beavatkozásról. Azt válaszoltuk, hogy igen, de előbb kidolgozzuk a közös véleményünket összegző szöveget.

A franciák azért kerestek meg bennünket, mert tudomásukra jutott, hogy egyedüli kelet-európaiakként írtuk alá a tiltakozást. Ez egzotikus téma egy újságíró számára. Rengeteg francia tanyázott Korcsulán, mert a Nyári Egyetem jelentékeny kulturális eseménynek számított, sok francia résztvevővel, és a párizsi május hátere sem úszott ki még a képből, amelynek Jugoszláviában is érzékelhették az utórezgéseit.

A kongresszusi termet széles udvar vette körül, kis kávézókkal. Sütött a nap, de árnyékba is lehetett vonulni. Meleg volt, augusztus 20-a. Kerestünk egy árnyékos asztalt. A szöveget együtt fogalmaztuk meg, a közöttünk meglevő baráti kompromisszumok alapján. Először magyarul és aztán németül, angolul, valamint Zádor révén franciául. A francia fordítás ment a francia sajtónak. Másnap, 21-én jelent meg a Le Monde-ban. Valami olyasmit tartalmazott, hogy tiltakozunk a magyar hadsereg csehszlovákiai beavatkozása ellen, mert úgy érezzük, hogy a szocializmus érdekét éppen a mi tiltakozásunk szolgálja.

A szöveg a rendszerváltás után többször is megjelent. *A magyar demokratikus ellenzék története* című dokumentum-összeállítás a Korcsulai Nyilatkozattal kezdődik. Ezek szerint a magyar demokratikus ellenzék története velünk kezdődött. Ezt akkor mi nem tudtuk. Ott ültünk az árnyékban, előttünk meztelen papír, és azon gondolkoztunk, milyen legyen a szöveg jellege. Világosnak kell lennie, hogy mi nemcsak a Szovjetunió, hanem Magyarország beavatkozása ellen is tiltakozunk, mert Magyarország részt vett ebben a disznóságban. De annak is ki kell tűnnie, hogy tiltakozásunkat a szocializmus érdekében fogalmazzuk meg.

A prágai beavatkozás pillanatában véget értek az illúzióink. Nem hittünk tovább a reformban. Mi akkor nem a kommunista társadalom reformja védelmében szálltunk síkra. Újbaloldalian gondolkodtunk. Számunkra a szocializmus teljesen független volt a szovjet blokkban vagy Magyarországon uralkodó eszmerendszerektől. A szóhasználat kétértelmű volt: úgy is lehetséges interpretálni, hogy a szocializmus a reformok védelme, de úgy is, hogy egy eszméé, amelyet azzal állítunk szembe, ami létezik.

A többiekkel együtt visszamentem a terembe. Rettenetes zűrzavar, mindenki összevissza ordított. Fölmentem a dobogóra, és szót kértem. „Szeretném felolvasni a magyar küldöttség nyilatkozatát a Csehszlovákia elleni beavatkozás ellen.” Hirtelen csend támadt, fölolvastam a szöveget, németül. Az első sorban Ernst Bloch ült, az öreg. Följött hozzám a katedrára, pontosabban a vak embert fölvezették. És a nyilvánosság előtt megcsókolt. Örült tapsvihar tört ki. Ernst Bloch csókja! Az idős baloldali generáció tagja átadja a fiatalnak az ellenállás fáklyáját! Szimbolikus gesztus volt ez Ernst Bloch részéről, aki már régen disszidált Kelet-Németországból, és az NSZK-ban, Tübingenben élt, s az ottani egyetemen tanított. Az egykori kommunista csókja avatta föl, rajtam keresztül, a magyar küldöttséget, a kelet-európai „másként baloldaliakat” a tiltakozás gesztusáért.

Még dörgött a bejelentésünk nyomán fölviharzó taps, amikor kimentünk a teremből. Egyöntetűen elhatároztuk: „Gyerekek, most és azonnal Magyarországra kell mennünk!” A konferenciát folytatták, nyaralhattunk volna még egy hetet. Feri otthon volt, Lukács is, nem tudjuk, mi történik a barátainkkal. Azonnal haza kell menni! Meg kell tudni, az otthoniak hogyan reagálnak! S nekik is tudniuk kell, hogy mi hogyan reagáltunk. Egyáltalán nem biztos, hogy harmóniában vagyunk a többiek reakciójával. Minél előbb meg kell tudniuk, hogy mi hogyan válaszoltunk a kihívásra. Telefonálni még Pesten is nehéz volt, hát még a szigetről.

Tiltakoztak-e mások is? Két lehetőség látszott: barátaink tiltakoztak, és bajban vannak, lehet, hogy letartóztatták őket. De lehet, hogy nem tiltakoztak, és akkor nekünk kell rábeszélni őket, hogy tegyék meg. Szinkronban vagy aszinkronban vagyunk? Esetleg az Államvédelmi Hatóság vár bennünket, és azonnal bezárnak a dutyiba? Amennyiben ők tiltakoztak, dutyiban hűsölnék-e?

Hogyan menjünk haza? Első ötlet: bérelünk egy autót. Sós Vilmos tud vezetni, a leggyorsabban autóval érünk haza. Mi még egy éjszakát Korcsulán nem töltünk! Azonnal indulunk! Forradalmian izgalmas helyzetként éltük meg a pillanatot. Ha nem megyünk haza, elvesz a tiltakozás gesztusjellege. Csak akkor van értelme, ha azonnal hazamegyünk, és vállaljuk a következményeket. Tehát: azonnal!

Fölmerült az is, hogy nem megyünk vissza. Zádor megengedhette volna magának. Próbáltuk rábeszélni, hogy maradjon. Velünk volt Vera, akkori felesége, senkijük nem várta őket otthon.

„Ti csak ketten vagytok, miért nem maradtok kint? Miért vállaltok a következményeket?” Zádor lesöpörte a kérdést az asztról. „Á, ugyan, menjetek már, miért ne mennék haza?” „Miért ne mennék haza?” Mindenféle hősiesség nélkül, a világ legtermészetesebb módján. „Hát hazamegyek, istenem, ti is hazamentek, én is hazamegyek.” A nap még mindig verőfényesen sütött, amikor eldöntöttük, hogy visszazakatolunk a sötét alagútba.

Nem tudtunk autót bérelni. Meg kellett várni a másnap reggeli vonatot, amely Dubrovnikból indult. Délután felszálltunk a hajóra, és elmentünk Splitbe. Késő este érkeztünk a városba. Split gyönyörű város, de semmit sem láttunk belőle. Egyetlenegy szobát tudtunk csak szerezni, az egész aláíró társaság két franciaágyon szorongott. Félórát ha sikerült elszenderedni. „Mi vár otthon? Mit csinálunk, ha hazaérünk?”

Izgatottságunkba nem kevés elégedettség is vegyült: életünkben először a Történelem nevű szubjektumnak most nem kívülálló elszenvetői, de valódi részesei vagyunk. A hősiesség kategóriájában gondolkodunk. Lengyel katolikus hölgy is van közöttünk, aki, mint Poniatowski Szaniszló, teljes vértzetben belovagolt a Visztulába, s úgy lett öngyilkos. Marisa hősiességre kiélezett hölgy volt, nagy lengyel szívvel. A Szovjetunióban találkoztak Gyurival, mindkettőjüket kiküldték a Lomonoszov Egyetemre. Ott szerelmesedtek egymásba, és ott is házasodtak össze. Első gyerekük, Gyuri még Moszkvában született. Marisa magával hozta a lengyel virtust, amely kedveli a nagy gesztusokat. Tőlünk, pesti értelmiségi zsidófeleségektől sem állt távol ez az attitűd. Csak Zádor maradt gyönyörűen józan. Ő azt az erdélyi kálvinista méltóságot képviselte, amely mögött hosszú történelmi tapasztalat halmozódott fel. Istenem, hát mindig így van ez, mindig nagyhatalmak érdekmezgyéi

között élünk, csak az a fontos, hogy tisztességesek maradjunk! Ez pedig nem olyan nagy dolog, nem kell annyi hűhót csapni körülötte! Zádor fapofa-magatartását nagyon megtanultam tisztelni. Nem tennék a két attitűd között morálisan különbséget, de kulturális különbség van közöttük.

Egészen a határig tanakodtunk, hátha Zádoréknak nem kéne hazajönniük. Zádor megnyugtatót, ne féltsük őt. A határon semmi vészjósló esemény nem történt. A pályaudvaron Feri várt. Tudta, hogy haza kell jönnünk, s a biztonság kedvéért kiment az összes szóba jöhető vonathoz. A Le Monde augusztus 21-i száma lehozta a nyilatkozatunkat. Bemondta a Szabad Európa, bemondta az Amerika Hangja is.

Késő este a Déli pályaudvarról mindenki hazatért. Ferivel átbeszéltük az éjszakát. Mi történt itthon? Lukács persze nem ment ki az utcára, nem ítélte el a beavatkozást. A rendőrség nem zörgetett föl, nem tartóztattak le senkit. Másnap reggel összeült a kupaktanács. Mi hatan a Budapesti Iskolából: a Vajda házaspár, akik nem voltak ott Korcsulán, a Márkus házaspár, akik ott voltak, és a Fehér házaspár, akikből csak a fele. Összeültünk, hogy megbeszéljük a helyzetet stratégiaiilag. Tudtuk, hogy bajok lesznek. Tovább izolálódunk, ezt az egyet biztosan előre láttuk. Még egyszer leszögeztük, hogy az aláírás részünkről morális gesztus volt és nem politikai. Ebben nem volt igazunk. Mert mindenki más politikai gesztusként értékelte.

Elmondtuk Lukácsnak, hogy mi történt. Lukács helyeselte a tiltakozást. Megkaptuk az erkölcsi támogatását. Azt mondta, hogy majd írni fog ezzel kapcsolatban valamit. Írt is egy levelet Kádárnak vagy Aczélnak, amiben tiltakozott. Írt azután egy tanulmányfélélt is – ő demokráciabrosúrának nevezte –, amely borzalmasra sikeredett. Elméleti összefoglalásnak szánta, amelyben benne foglaltatott a csehszlovák intervenció elítélése. Nagyon gyenge tanulmány volt, de a pártnak még így is túl erős: nem engedték kiadni, zárt anyagként köröztették a párton belül.

Két intézeti napom volt – az elsőt bementem a munkahelyemre. Csönd vett körül, érezni lehetett a lefojtott feszültséget. Vajon az intézet igazgatója, Hegedűs András csatlakozik-e a tiltakozáshoz? Az egyik aláíró, Márkus Mária Hegedűs Andrással írta szinte az összes munkáját. Együtt vettek részt a reformok kimunkálásában. Hegedűs el is döntötte, hogy kifejezi tiltakozását. Nem csatlakozik a nyilatkozatunkhoz, mert nem helyeselte, ami Korcsulán történt. Személyesen ment el Aczélhoz, és írt levelet Kádárnak: a beavatkozás rossz irányba viszi Magyarországot, és meg fogja állítani a reformot! Válaszul eltávolították a Valóságtól, és politikai problémái is ebben az időben kezdődtek. A párttag aláírókat hamarosan behívták a Pártközpontba, és kizárták őket. Márkus Györgyöt, Márkus Máriát (aki addig párttitkár volt a Szociológiai Intézetben), Sós Vilmost és Tordai Zádort. Arra kérték őket, hogy vonják vissza a nyilatkozatot. Ahogy ez lenni szokott. Nem vonták vissza: slussz. Rá egy hétre behívtak az Akadémiára, ahol közölték, hogy akadémiai fegyelmi indult ellenünk, és a vizsgálat ideje alatt útlevelet nem kérhetünk, és nem is publikálhatunk. Mátrai László vezényelte le a műveletet. A kövér, opportunista dzsentri, aki néhány filozófiai művet – rosszul – lefordított, és minden rendszert kiszolgált. Egyikben sem hitt, csupán egyetlen aspektusra vigyázott: hogy ő legyen az Egyetemi Könyvtár igazgatója, s birtokolja mindazt, ami a stallummal jár: magas jövedelmet, hivatali autót sofőrrel, szolgálati lakást az Egyetemi Könyvtár épületében. Füttyült a filozófiára, inkább két kanállal habzsolta az életet, s a földi javakért minden árat megfizetett. Ha azt mondták neki, rúgd ki ezt, ő kirúgta; ha azt mondták, vedd vissza, arra is hajlandó volt. Ő maga persze nem kezdeményezett kirúgást, de végrehajtotta az utasításokat.

Mint az Akadémia második osztályának elnöke fegyelmezett meg bennünket. Egy évre tiltott el az utazástól, ami nagyon-nagyon csekély büntetésnek számított. Úgy festett, megúsztuk – de aztán ez is illúziónak bizonyult. A párt nem felejtett. 1973-as kirúgásunk idején Jánossy Ferenc fölment Kádárhoz, és tiltakozott elbocsátásunk ellen: „Kádár elvtárs, ez egy kulturális kérdés, ezek kulturális szereplők, miért rúg ki állásaikból kulturális szereplőket?” Mire Kádár: „Jánossy elvtárs, magának rövid az emlékezete. Ez igenis politikai kérdés, mert hogyan is állunk azzal a korcsulai nyilatkozattal?” A korcsulai aláírás hullámai nem ültek el – Kádár és a párt csúcsán mások is úgy gondolták, hogy ebben a pillanatban nem büntetjük meg őket jobban, de nem felejtünk, és ha eljön az óra, elverjük rajtuk a port. Attól kezdve küldték ránk a besúgókat. '73 és '77 között vált a spicliinvázió elviselhetetlenné, korábban még normális átlagot ért el az egy főre jutó besúgókat száma.

A csehszlovákiai események egyre kilátástalanabbakká lettek, egyre inkább éreztük, hogy a beavatkozással minden reménynek búcsút mondhatunk. A Budapesti Iskola, a Vajda, a Márkus és a Fehér házaspár mind zártabb körre vált. Zádor személyes barátja maradt mindannyiunknak. Korcsulától kezdve járt hozzánk „dumcsizni”, ahogy ő mondta. Fölvívott telefonon, „most fölmegegyek hozzád dumcsizni”. Zádor dumcsizni járt. Beszélgettünk erről-arról-amarról, kicsit filozófiáról, kicsit életről, a lényeg az volt, hogy találkoztunk, és kedveljük egymást.

'71-ben Lukács megbetegedett. Időskorában is frissen mozgott, '70 nyarán még lesétált velünk a Kékestetőről Galyatetőre. Ősszel uralkodott el rajta a fáradtság. Elfogta a gyakori aludhatnék, majd egyik napról a másikra állandó hőemelkedése támadt. Házi orvosunk, Werkner János, az egyetlen, akiben bízott, megvizsgálta. Ő egyébként korábban rendszeresen felülvizsgálatra küldte, így rendelkezésére állt egy fél évvel korábbi negatív tüdőlelet. Most ugyanaz a röntgen egy nagy daganatot mutatott ki a tüdejében. „Ha fél éve tünetmentes volt, s most ekkorára nőtt a daganat, az gyors lefolyású betegségre utal, ami ilyen idős korban ritka. Körülbelül fél év, esetleg kilenc hónap van hátra – mondta nekünk. – Lukács felnőtt ember. Filozófus. Tessék neki megmondani. Milyen joggal titkoljuk el előle?” Jancsi elment hozzá, és közölte az „ítéletet”. Gyuri bácsi tudomásul vette. Nyolcvanhat éves volt. Apja is tüdőrákban halt meg, igaz, hatvanéves korában, nagy dohányosok voltak mind a ketten. „Nem érdekel, hogy mennyit szívok, úgymint tüdőrákban halok meg, csak az a kérdés, hogy mikor” – szokta mondogatni.

Amikor Gyuri bácsi 1960-ban befejezte az *Esztétikáját*, megpróbált egy etikát írni. Ahhoz, hogy az etikáját megírja, előtanulmányokra volt szüksége, néhány fogalmat ki kellett még előtte dolgoznia. Tehát megírta azt, amit *A társadalmi lét ontológiájának* nevezett. Odaadta nekünk, négyünknek: Misunak, Márkus Gyurinak, Ferinek és nekem, olvasni. Nagyon rossz véleményt alakítottunk ki róla. Részletekben kaptuk és olvastuk a kéziratot. Az elején még nem volt egészen világos, hová fut ki. Az első, a *Munka*-fejezetben még akadt egypár érdekes gondolat, ötlet, de a folytatás egyre zavarosabbá vált. A könyv elkészült. Eldöntöttük, megmondjuk Lukácsnak, hogy rossz. Megírtuk a feljegyzéseket Lukács elvtárs ontológiájához. Nem hosszú – pontról pontra vettük, hogy mit bírálunk. Nem hányhattuk egy öregember szemére, hogy nem egy másik könyvet írt. Kritikánk az ő saját koncepcióján belül bírálta, amit rosszul oldott meg. Mi az, ami nem stimmel a saját koncepcióján belül sem. Nem érveltünk azzal, hogy egészen másképp gondolkozunk, és alapvetően ezért – sem – tudjuk elfogadni a munkáját. A feljegyzést odaadtuk Lukácsnak, megbeszéltük, majd kijelentettük, hogy nem ajánljuk a könyvet kiadásra. Gyuri bácsi nem sértődött meg. Örül a kritikának, igényli, hogy ellenőrizzék, kívülünk nincs más kontrollja. Egy időre félreteszi az ontológiát.

Jegyzetek az ontológiához címmel újakezdte írni és javíthatni. Még rosszabb lett. Ezt már nem tudta befejezni. A Lukács-archívum kiadta a töredékeit. Lukács idős volt, nem tudott már új filozófiát alkotni. Az eszméje hajtotta, hogy mivel minden rossz, amit a marxizmusról eddig írtak, most visszamegy Marx eredeti gondolataihoz, és megírja a marxizmus igazi ontológiáját. Ír egy marxista filozófiát, ami teljesen más lesz, mint a többi, s amelyben filozófiailag alapozza meg a marxizmus társadalomelméletét és etikáját. Egy teljesen új filozófiába nyolcvanéves korban belefogni: biológiai és fiziológiai lehetetlenség. S még mindig azt hitte, hogy a marxizmus a filozófia teteje, ezért a marxizmusnak kell ontológiát alkotni – úgy akart egy teljesen új filozófiát fölépíteni nyolcvanéves korában, hogy a marxizmus minden ballasztját magával hurcolta! S ami biológiai lehetetlen, az filozófiailag is lehetetlennek bizonyult. Nem csoda, ha a munkája nem sikerült, és romhalmazzá vált. A biztos halál hírére sztoikusán fogadta. Megvonta a vállát, hát egyszer meg kell halni. Mikor a felesége, Gertrúd 1963-ban meghalt, Lukácsban felmerült, hogy kövesse őt. De úgy döntött mégis, hogy tovább kíván élni: „Jó, viselem egyedül is a sorsomat, olyan jól élek, ahogy tudok.” Az élete a munkája volt. Más nem nagyon érdekelte. Csupán a nyaralásokhoz ragaszkodott, de azokhoz is csak azért, hogy föltöltesse a további munkához. Nagy csapás lehetett számára, amikor megmondtuk, hogy a munkája nem stimmel. Megérezte, hogy itt valami nincs rendben, sőt: az egész élete nincs rendben. Nem emelt kifogást a halál ellen. Nyolcvanhat éves volt. Állandóan látogattuk az egyre fáradtabb öregembert.

Ernst Bloch így jellemezte Lukácsot: „Maga olyan, mint egy növény.” Lukács szerint pontos leírást adott róla, mert ő tényleg olyan, mint egy növény, ahogy Tolsztoj megírta *A fa balálában*. A növény

természetesen hal meg. Virágkora után elhervad. Eljött az ősz. Nem érzett semmiféle drámát. Azt sem, hogy neki most még kellene írnia egy utolsó valamit. A növénynek nincs utolsó üzenete, nincs mit elrendeznie. Virágkorszaka után magvakat hintett, s most elhervadt. Neki itt semmi elrendeznivalója nincsen. Letisztította az íróasztalát. Ezzel kifejezte, hogy a munkája most befejeződött. Gyuri bácsi mindig utálta Freudot. Freud őt nem írja le, neki soha nem voltak komplexusai, semmi köze Sigmund Freudhoz. A csupasz íróasztalon csak Freud művei maradtak. Aki tud rejtvényt fejteni, fejtse meg.

Mi, az összes tanítvány, végig vele maradtunk. Próbálta kihúzni magát, próbált kiegyenesedni, méltóságteljesen beszélgetni. Azt a formáját mutatni, amilyen formája már nem volt. '71 áprilisában meghívást kaptam az Egyesült Államokba. Kiengedtek, leginkább Lukács haldoklása miatt. Valaki mesélte neki, hogy ismer valakit, aki Amerikában Lukács-műveket olvas. Nem akarta elhinni. Visszajöttem Amerikából, és elújságotam: „Lukács elvtárs, az Egyesült Államokban egész tanulókörök szerveződtek, hogy Lukács elvtárs munkáit olvassák és megvitassák.” Gyuri bácsi azt mondta: „Maga hazudik egy haldokló embernek.” „Lukács elvtárs, nem hazudok, mert tisztelem a haldokló embert, de tényleg láttam tanulóköröket Bostonban, New Yorkban és Philadelphiában, ahol Lukács Györgyöt tanulmányoznak. Ez igaz.” Nagyon boldog volt.

Mostohafia, Jánossy Ferenc akkori feleségének az volt a célja, hogy Lukács vagyonát megszerezze, és Lukács nevéből éljen. Ő döntötte el, hogy a beteg Lukácsot pártintézménybe kell küldeni, méghezváz egy párt-vadászházba. Félték, hogy a haldokló majd elszólja magát, s olyasmit mond, ami pártellenesnek tekinthető. Holló Mária jónak volt Aczéllal, megígérte neki, hogy Lukács semmit sem nyilatkozik a külföldi sajtónak, ami Aczélt és a párt politikáját zavarhatná. Ezért Lukácsot elvitték haldokolni egy Budapest környéki vadászházba, ahol az égvilágon semmi kapcsolatot nem tarthatott fenn senkivel. Amerikából visszatérve itt kerestem föl. Nem sokra rá a Kútvolgyi kórház magánszobájába került, ahol végképp alig maradt kontaktusa a külvilággal. Másfél nappal a halála előtt látogattam meg utoljára. Próbáltam vele beszélni, már nagyon nehezen ment a dolog. Azt mondta: „Tudja, Ági, a legfontosabbat, a legfontosabbat még nem tudom.” Meghalni is azzal a várakozással halt meg, hogy majd megtudja a legfontosabbat.

Ez 1971 júniusában történt. A Budapesti Iskola elárvult. Gyuri bácsit a Kerepesi temetőbe, a párt halottai mellé temették. Ferinek azt mondta, hogy levelet ír Kádárnak, hogy ne temessék a párt temetőjébe, nem akar ezek között feküdni. Feri ideges lett. „Nézze, Lukács elvtárs, legföljebb nem fognak beszélgetni.” Gyuri bácsi elnevette magát: „Igaza van, hagyom.”

Magyarországon imádjuk temetni, minden temetésre emlékszem, de Lukács temetése úgy kiment a fejemből, hogy egyetlen mozzanatát sem tudnám felidézni. Elnyomtam magamban. Feri találóan mondta, hogy „legföljebb nem fognak beszélgetni”, én mégis, freudi módon, a tudat alá nyomtam a Lukács-temetést. Bizonyára pártemberek méltatták pártnyelven, bizonyára hányingerem támadt. Eörsi Pista versére emlékezem: „Nagy Lajos temetésén láttam kopottan, kiskabátban” – ilyesmi sor is szerepelt benne. Slussz. Mi, a Budapesti Iskola tagjai összegyűltünk a lakásunkon, meghallgattuk a *Jézus a mi örömünk* című Bach-motettát, és sírtunk. A zene hangjaira könnyebben ment a sírás.

Hiányzott a centrum. Hiába kritizáltuk Lukácsot, hiába vetettük el az *Ontológiát*, hiába gondolkozott mindenki az Iskolában másképpen, mint ő – sőt mi is, ahányan, annyiféleképpen –, mégis, a Budapesti Iskola Lukács-iskola volt. A központ eltűnt, s a helyén egy luk támadt. Ki tudja betölteni ezt az űrt? Nem reméltem, hogy majd én pótolom ezt a hiányt, de úgy éreztem, hogy Lukács rám hagyta az iskola összetartásának történelmi feladatát. Rossz elképzelésnek bizonyult, mert nekem ilyen hivatásra nem adatott küldetésem. A centrális szerepem és a korom is hiányzott hozzá. Egyenjogúnak és egyenértékűnek tartottuk egymást, mert azok is voltunk, és azok is vagyunk – már akik élünk. Nem volt semmi alpom, hogy a központ szerepét vállaljam, habár határozottan úgy éreztem: Lukács ezt a funkciót örökül hagyta rám, s nekem az iskolát össze kell tartani. Feri erősen támogatott, sőt: mindenki. Hiszen mindannyian fontosnak tartottuk az iskolát. De Lukács középponti helyét mégsem tudta betölteni senki. Ez volt az egyik s talán nem a legfontosabb oka, hogy a későbbiekben bizonyos konfliktusok támadtak közöttünk, amelyeket már minden barátság ellenére sem lehetett megoldani.

'71 és '73, Lukács halála és az ellenünk szóló párthatározat közötti időszakban még meneteltünk előre. Az Iskola energiája a központ kiesése után is hatott: a barátságon és a tudományos

együttműködésen alapuló erős szálak továbbra is összefűztek bennünket. Minden héten kétszer találkoztam Misuval, s mindent alaposan megbeszéltünk, valamennyi munkámat odaadtam Gyurinak „láttamozásra”, s elolvasás, kijegyzetelés után jól megvitattuk. Ferivel minden reggel összeültünk, és végigtárgyaltuk, hogy mi történik ma. Mit írt az újság? Még ha egy aprócska cikk nem sok, annyi érdekeset sem találtunk benne, akkor is állandóan beszélgettünk. Ez az állandó beszédviszony tartotta fönt a közösségünket – a szereteten, a kirándulásokon és a gyerekek közös nevelésén kívül. A gyerekek félig-meddig testvérekként eszmélkedtek, s mind a mai napig így éreznek egymás iránt. Látom a fiamat, aki ma is kártyázik Márkus Gyuri agyvérzést szenvedett, beteg fiával, eljön minden másodnap játszani velem; ha Vajda Julinak bármi problémája akad, autóba ül, és kimegy hozzá – a szeretet hagyománya ebből az egybanda-korszakból ered.

A *reneszánsz ember* írásakor, '65-'66-ban, csendes idők jártak. '67-'68-ban írtam a *Mindennapi életet*. Az első fele még a nyugalmas időkben született, a második fele már robbanósabb korszakban. A cseh események teoretikusan nem befolyásoltak, a májusiak annál inkább. Akkor váltam újbaloldali lélekben is. Érdekelni kezdett Marx mint egy újbaloldali szempontból interpretálható jelenség. '68 befolyása alatt, a május és Korcsula utáni, izgalmas időkben írtam a *Marx szükségletelmélete* című könyvemet, amit nem lehetett legálisan külföldre kiküldeni. Lukács német kiadójának a főszerkesztője csempészte ki az NSZK-ba. Onnan került át Olaszországba, s jelent meg a Feltrinelli Kiadónál. Ennek a könyvemnek lett a legnagyobb külföldi sikere, hét kiadást ért meg csak Olaszországban, és hirtelen világhírnévre tettem szert általa. A mai napig nem adták ki Magyarországon. Már nem is szeretném. Lejárt. Történelmileg is irreleváns. Kit érdekel ma Marx szükségletelmélete Magyarországon? Magyarul írtam, de valaki, aki jelentette a főhatóságnak is, a saját költségemre lefordította németre. A könyv beletrafált az idők szükségleteibe, Olaszországban még ma is a *Marx szükségletelmélete* szerzőjeként tartanak számon. Hihetetlen nagy befolyást gyakorolt az akkori olasz ideológiai életre. Az olasz újbaloldalnak olyan manifesztációjává lett, mint Marcuse a német újbaloldali kultúra számára.

Később Ferit elvitte a rendőrség, mert a könyv kiküldési módja után szaglászta. Időközben Olaszországban sikert aratott, nem volt mit tenni ellene. Emiatt már nem csukhattak börtönbe. Kádárék félni kezdtek a jelenségtől, amit Feri világbotránynak nevezett. A *Le Monde*-ban megjelent nyilatkozatunk váltotta ki az üldözésünket, de az általa nyert ismertség meg is védett. Ennek nyomán döntötte el Claude Lanzmann, hogy egy különszámot fog összeállítani a Budapesti Iskoláról a világ egyik vezető elméleti folyóirata, a *Les Temps Modernes* számára. Simone de Beauvoir nem lelkesedett az ötletért: „Ezek a Lukács-iskolához tartoznak, s Lukács annyi rosszat mondott Sartre-ról, ne propagáljuk az iskoláját.” Mire Lanzmann azt felelte: „Nem a Lukács-iskola szidta Sartre-t, hanem Lukács György.” És keresztülvitte, Beauvoir enyhe tiltakozása ellenére, hogy megjelenjék rólunk egy különszám.

Világértelmiség és világbotránny egymást feltételező, egymást kiegészítő fogalmak. A világértelmiség csinálja a világbotránny. Vagy a világsajtó. Ez a két „intézmény” is összefonódott. Ha ismert személlyel szemben követnek el törvényteleniséget, jó hangosan félrevertik a harangot. Ha valakit nem ismernek, abból maximum híranyag lesz, nem csapnak miatta botránny. Cinikus, ronda dolog. Akit nem ismernek, éppúgy börtönbe kerül, mint akit szárnyára kapott a világhír. Feri ezt felismerte. Ő mondta: „Gyerekek, forduljunk a külföld felé – publikáljatok külföldön, használjatok ki minden lehetőséget, hogy interjúkat adjatok külföldi újságoknak. Veszélyes ugyan külföldi újságírókat fogadni, de egyben komoly védelmet is nyújt, ha a cikk megjelenik.” Ferinek zseniális érzéke volt a lehetőségek felfedezéséhez. *Most* menjünk ki a világba, *most* adjunk interjúkat! Rábeszélte, hogy tanuljak angolul. „Nem engedheted meg magadnak, hogy csak olvasni tudj angolul, és ki sem nyitod a szád ezen a nyelven. Beszélni kell az újságírókkal! Nem lehet mindenkivel németül társalogni.” Fogadott mellém valakit, hogy angolul tanítson. A Budapesti Iskolának ő volt a nagy stratégiája. Tudta, hogy mit kell lépni, az Iskolát miként tartsa egyben, és közben Aczélal is képes volt tárgyalni, hogy nagy baj ne legyen. Feri vitte a stratégiai vonalat, az ő tehetsége nélkül nem tudtuk volna kiépíteni a védelmi vonalainkat.

'68 és '73 között az Iskola egyre jobban izolálódott a magyar kultúrától és a magyar értelmiségtől. Az emberek újra nem köszöntek. Szabolcsi Miklós átment az utca túlsó oldalára, és úgy tett, mintha észre sem venne. Az év elején, '68 januárjában, ő is ott volt Royaumont-ban, és igen barátságosan

elbeszélgettünk. Most egyszerre nem léteztem, köd voltam. Nem köszönt. Ő volt gyerekkori barátaim vezetője a Vörösmarty zsidó cserkészcsapatban. „Miklós bá”-nak hívták. Időnként találkoztunk társaságban, Szalai Sándornál vagy Vázsonyi Bandinál. Nem volt oka, hogy az utca másik oldalára átsétáljon. De nem ő volt az egyetlen. Sokan ismét nem vettek észre, nem köszöntek, számukra többé nem léteztünk.

Újfalussy József, a muzikológus tágabb ismeretségi körünkhöz tartozott. Fel-feljárt Gyuri bácsihoz zeneesztétikáról beszélgetni. Egyszer találkozott Ferivel a villamoson, odahajolt hozzá, és azt mondta: „Gratulálok a feleségednek, add át kézcsókomat. De mondd meg neki: Magyarország nem a Kossuthokból, hanem a Deák Ferencekből él.”

(E publikáció korábbi fejezeteit 1997/11–12., 1998/1., valamint 1998/5. és 7. számunkban közöltük. – *A szerk.*)